

ТЕОРЕТИЧНА СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

КОЛОМОЄЦЬ Таміла Григорівна
старший викладач, Державний вищий навчальний заклад
«Криворізький національний університет»

В статті здійснено критичний аналіз наукових праць з питань розуміння сутності професійної діяльності та професіоналізму. Представлено філософську, соціологічну, психологічну та економічну інтерпретації професійної діяльності. Виявлено історичні та економічні особливості формування наукових поглядів на сутність професійної діяльності та виділено соціально-трудова, соціально-особистісний, соціально-психологічний а також соціально-управлінський підходи.

Ключові слова: професійна діяльність, професіоналізм, трудова діяльність, трудові навички.

В статье осуществлен критический анализ научных трудов по вопросам сущности профессиональной деятельности и профессионализма. Представлено философскую, социологическую, психологическую и экономическую интерпретацию профессиональной деятельности. Выведено исторические и экономические особенности формирования научных взглядов на суть профессиональной деятельности и выделены социально-трудова, социально-личностный, социально-психологический а так же социально-управленческий подходы.

Ключевые слова: профессиональная деятельность, профессионализм, трудовая деятельность, трудовые навыки.

In the article the walkthrough of scientific labours is carried out on questions understanding of essence of professional activity and professionalism. Philosophical, sociological, psychological and economic interpretations of professional activity are presented. Found out the historical and economic features of forming of scientific looks to essence of professional activity and social labour, social personality, social psychological and also social administrative approaches are selected.

Keywords: professional activity, professionalism, labour activity, labour skills. Keywords: professional activity, professionalism, labour activity, labour skills.

Постановка проблеми. У процесі наукових досліджень часто виникають суперечності у трактуванні таких понять як професіоналізм та професійна діяльність. Вони пов'язуються суперечливою природою і неоднозначним поясненням їх походження. У зв'язку з цим формуються різні підходи та погляди на категорії. Разом з тим ці поняття у сучасних умовах

значно змінюють свою сутність в залежності від різних суспільних умов і наукових позицій. Тому існує наукова потреба в уточненій сутності професіоналізму і професійної діяльності як базових понять соціології праці та соціальної психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття «професійна діяльність» традиційно розглядається науковцями в контексті як суспільних відносин, так і конкретносоціально-трудова відносин. При цьому в обох випадках присутній комплексний підхід до його розгляду в межах таких наук, як соціологія, психологія, філософія, економіка, право та ін. Класичні уявлення про професійну діяльність та професіоналізм знаходимо у таких дослідників, як: К. Маркс, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн, Г.В. Суходольський. Важливо також відмітити праці таких сучасних науковців як: І.Д. Бех, А.С. Лобанова, Я. Руг, Є. Славіна, В.Л. Лапшина, В.Л. Погрібна, Р.Т. Сімко, О.А. Файєр, О.В. Філатова, Н.В. Уйсімбаєва та ін. Проте, на наш погляд, існуючі сьогодні трактування професійної діяльності та професіоналізму не враховують тих нових особливостей свого розуміння, які спричинені соціально-економічними трансформаціями та індивідуальними психологічними змінами індивідуу суспільстві.

Метою статті є визначення сутності та змісту понять «професійна діяльність» та «професіоналізм», а також узагальнення наукових підходів до їх трактування в сучасних умовах.

Для досягнення мети варто вирішити наступні завдання: по-перше, з'ясувати основні наукові підходи до розуміння сутності категорії «діяльність»; по-друге, сформулювати соціально-психологічне бачення сутності поняття професійна діяльність. Для виявлення сутності поняття «професійна діяльність» доцільно з'ясувати різні наукові підходи до розуміння діяльності як базової категорії суспільних і гуманітарних наук.

Виклад основного матеріалу. Термін «діяльність» в енциклопедичному філософському словнику прямо пов'язаний з працею і «цілеспрямованим перетворенням» будь-яких елементів зовнішнього світу на

нові елементи, що стають результатами цієї діяльності [1]. Тут же зазначається, що «діяльність людини зазнає впливу розподілу праці, що обумовлено високою динамікою процесу зростання потреб людини, їх різноманітністю. В наслідок чого діяльність у суспільстві постає як система, елементами якої є люди, їх потреби та інтереси, предмет діяльності, мотиви діяльності, цілі, засоби і форми її здійснення» [1]. Отже, діяльність в даному контексті розуміється як специфічний спосіб ставлення людини до оточуючого середовища з метою реалізації її потреб за допомогою різноманітних перетворень в ньому.

Філософську природу діяльності розкриває в своїх ранніх працях С.Л. Рубінштейн. Зокрема в 1922р. ним була опублікована стаття «Принцип творческой самодеятельности (к философским основам современной педагогики)», в якій автор визначає філософський зміст діяльності як індикатора людських проявів і самовиражень, поглиблює марксистську концепцію людської діяльності, вказуючи на єдність свідомості та діяльності [2, с.103]. Критикуючи К. Маркса за відособленість діяльності від соціального начала та ідеології, С.Л. Рубінштейн виводить новий рівень взаємодії діяльності і свідомості, який проявляється в опредмечуванні самого суб'єкта діяльності, та пов'язаного з ним об'єкту цієї діяльності [3]. Згідно з С.Л. Рубінштейном, суб'єкт в своїх діяннях, в актах творчої діяльності не тільки з'являється та проявляється, але він в них також створюється і визначається. Тому тим, що він робить, можна визначати і формувати його самого [2, с.106].

В більш пізніх працях С.Л. Рубінштейн пов'язує діяльність зі свідомістю, зазначаючи, що «свідомість – це ідеальне, діяльність – реальне відношення мого відношення до предметного світу» [4, с.49]. А відтак, свідомість формується у зв'язку з діяльністю людини, складає з нею єдине ціле [53, с.63].

Схоже трактування діяльності як способу перетворення навколишнього середовища знаходимо і в психологічних теоріях О.М.Леонтьєва, який,

розвиваючи ідеї С.Л.Рубінштейна, вводить в систему радянської психології систему понять теорії людської діяльності. Він сформулював низку загальних положень про діяльність, яку розглядав як процес, що визначає життя суб'єкта. На його думку, її розвиток неминуче призводить до виникнення психічного відображення реальності, яке опосередковує діяльність, управління нею і на рівні людини кристалізується в продуктах діяльності [5].

В психологічному напрямку цікавими вбачаються також праці Г.В. Суходольського, згідно з яким діяльність трактується як цілеспрямована життєдіяльність, що властива високоорганізованим тваринам і людині. У такій трактовці діяльність пов'язується з активністю та життєдіяльністю, виступає як особлива форма життєдіяльності, а саме, свідомо «доцільна життєдіяльність». При цьому діяльність набуває двох форм: по-перше, трудової (професійної та непрофесійної), а по-друге – нетрудової [6].

Інтерес для дослідження представляє також філософська концепція трактування діяльності М. Кагана, який розглядає діяльність як спосіб існування людини, який охоплює матеріально-практичні, інтелектуальні і духовні процеси. Він уточнює, що людська діяльність є суб'єктно-об'єктними відносинами, які носять пізнавальний, перетворювальний, ціннісно-орієнтаційний та комунікативний характер [7, с.5].

Винославська О.В. визначає діяльність як специфічну людську форму взаємодії з навколишнім світом, основним змістом якої є перетворення світу, а також явищ і предметів в інтересах людей [8, с.359]. Тобто, дослідниця значно розширює межі розуміння діяльності, акцентуючи увагу на взаємодіях, перетвореннях реальності відповідно до власних інтересів.

Таку ж позицію займає Гуревич Р.С., визначаючи діяльність як спосіб активного відношення людини до світу, спрямованого на його перетворення та зміну. Таке перетворення вказаним автором поділяється на активне перетворення світу (опредмечування) та зміну суб'єкту за рахунок приєднання більш широкої частини предметів оточуючого середовища (розпредмечування) [9, с.375].

Д'яченко М.І. та Л.А. Кандибович характеризують діяльність як з психологічної, так і соціологічної позиції. В першому випадку діяльність трактується як мотиваційний процес використання засобів для досягнення певної мети, а в другому – як цілеспрямований процес перетворення дійсності з метою створення матеріальних і духовних цінностей [10, с.72].

Термін «діяльність» в працях вчених-економістів, зазвичай, пов'язується з дією економічних законів функціонування суспільства, а також з фактом поєднання заданих типів ресурсів з метою формування кінцевого продукту .

Класичною є інтерпретація діяльності, що наведена в працях К. Маркса та Ф. Енгельса, які пов'язують її з суб'єктом, що її продукує, а результат носить вартісний характер, створюючи додану вартість. Вчені відзначали, що діяльність людини виступає сутністю її життя, а праця – головною властивістю людського організму [11, с.62]. При цьому праця у К. Маркса розглядається як «позитивна творча діяльність» та поділяється на необхідну і додаткову: необхідна праця витрачається робітником на створення необхідного продукту (в межах потреб людини), а додаткова – за межами таких власних потреб для задоволення суспільних потреб.

Трактування діяльності з точки зору поєднання різноманітних економічних ресурсів знаходимо в працях таких класиків, як А. Сміт, Д. Рікардо, Т. Стюарт, Дж. Міль, А. Маршалл та ін. А в сучасних умовах постіндустріального суспільства до традиційних ресурсів (природних та людських), додаються інформація та інтелектуальні здібності [12, с.390].

Соціологічні теорії діяльності в своїй більшості сформульовані на основі економічних теорій, причому відрізняються соціальною акцентуацією. Зокрема, цікавим видається трактування діяльності та бездіяльності у кальвіністів. Воно витікає з матеріально-мотиваційної концепції діяльності, згідно з якою прибуток – це нагорода за діяльність, за випробування людини.

М. Вебер критикував таку позицію щодо діяльності та зазначав, що

інтенсивна мирська діяльність, систематичний самоконтроль над результатами діяльності формують культурно релігійне виробництво суб'єкту соціальної дії [13, с.241]. Тобто, для М.Вебера діяльність – це, насамперед, соціальна дія, яка може виступати у чотирьох ідеальних типах: цілераціональна, ціннісна, традиційна і афектна.

Із соціальної позиції відомий російський психолог та соціолог Б.Г. Анан'єв виділяє три основні типи діяльності: праця, спілкування, пізнання. В процесі діяльності розвиваються здібності, які пов'язані з розвитком самої особистості [15, с.322].

Отже, змістовна природа діяльності при трактуванні її в контексті різних наук має свої особливості та відмінності:

- у філософській науковій літературі діяльність трактується як спосіб існування людини, що пов'язаний з цілеспрямованими змінами зовнішнього світу;

- в психології – як процес взаємодії суб'єкта з оточуючим світом, в якому виникає психічне відображення реальності та відбувається опредмечування і розвиток самого суб'єкта, його втілення в об'єктах перетворення реального світу;

- в соціології – як соціальну дію, що реалізується у взаємодії з іншими людьми з метою перетворення соціальної дійсності.

Крім того, на трактування сутності діяльності відбиток накладають історичні та економічні особливості формування тих чи інших наукових поглядів.

Оскільки предметом дослідження є професійна діяльність, зазначимо, що поняття професіоналізму в суспільно-економічних науках трактується неоднозначно. Разом з тим при його визначенні використовують дещо схожі дефініції, наприклад, такі, як: компетенція, кваліфікація, рівень підготовки, готовності до праці та ін.

Зокрема, у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» професіоналізм визначається як оволодіння основами і глибинами

якоїсь професії [15].

У наукових колах також існує досить багато трактувань сутності професіоналізму. Так, Марков А.С. визначає його як сукупність знань, навичок поведінки та дій, що свідчать про професійну підготовку, навченість, придатність людини до виконання професійних дій. Розвиток професіоналізму зумовлюється підвищенням рівня складності виробничих завдань [16, с.54].

Схожої думки дотримується Ковшова Ю.Н., яка інтерпретує професіоналізм як ступінь підготовленості людини до виконання поставлених завдань, що проявляється в можливості досягати якісних та кількісних результатів праці з найменшими витратами розумових та фізичних сил [17, с.268].

Войтик В.В розглядає професіоналізм як рівень підготовленості до виконання складних видів діяльності, систематичного зростання виробничої кваліфікації і творчої активності [18].

З огляду на вищенаведені визначення, можна зробити висновок про те, що в їх представлених поглядах переважає розуміння соціально-трудової сутності професіоналізму, як соціального явища, тобто акцент робиться безпосередньо на особливостях та результатах праці в конкретних умовах, зокрема, у виробничих.

Звісно, що професіоналізм пов'язується з певними психічними властивостями, поведінковими проявами людини, на що вказують наукові підходи психологів та соціологів.

Буткевич В.В. визначає професіоналізм як сталу властивість особистості, здатність її до саморозвитку та самокорекції, спосіб відображення вимог професії в особистості та діяльності спеціаліста [19]. Тобто в даному випадку мова йде не про працю професіонала та її результати, а про особистісний аспект поведінки професіонала. Саме на такий аспект робить акцент також Самойлова Н.І., розкриваючи професіоналізм як систему знань, умінь і навичок, професійно важливих для

особистості, що забезпечують можливість виконання професійних завдань заданого рівня [20].

Вочевидь, неможливо відірвати від психологічної складової поняття «професіоналізм». Так, Нелюбов С.А. вказує, що професіоналізм – це системна організація усвідомлення і психіки людини [21, с.404]. Згодом, в процесі професійної діяльності, зазначає Рогов Є.І., людина набуває особистісних психофізіологічних та психічних рис [22].

Заслуговує уваги також визначення Кузьміної Н.В., яка трактує професіоналізм з позиції наявності у фахівця знань, умінь, навичок, що дають змогу здійснювати свою діяльність на рівні сучасних вимог науки й техніки, посідати відповідне місце в ієрархії управління трудовою діяльністю [23, с.49].

Зауважимо, що у всіх наведених трактуваннях професіоналізму присутній також соціальний аспект, що розкривається у визначенні людини як індивіда в суспільстві, що займається конкретною діяльністю, зокрема, професійною.

Таким чином, розгляд теоретичних підходів до трактування сутності поняття «професіоналізм» дозволив нам визначити чотири основні підходи:

- соціально-трудоий, який робить акцент на діяльності в процесі праці та її результатах (Марков А.С., Маркова А.К., Ковшова Ю.Н., Войтик В.В.);
- соціально-особистісний, що враховує поведінку особистості в конкретних умовах професійної діяльності (Буткевич В.В., Самойлова Н.І.);
- соціально-психологічний, який відображає вплив психологічних чинників на діяльність професіонала (Нелюбов С.А., Рогов Є.І.);
- соціально-управлінський, що вказує на місце індивіда-професіонала в ієрархії управління залежно від рівня набутих знань та навичок (Кузьміна Н.В.).

Зважаючи на переважання частки авторів соціально-трудоого підходу до визначення сутності поняття «професіоналізм», зазначимо, що професійна

діяльність розглядається не тільки як соціально-економічна, але і як соціально-психологічна категорія. Професіонал – це людина, яка одночасно є і індивідом, і особистістю, і суб'єкт діяльності, і членом трудового колективу, фахівців високого рівня, і керівником. Тому професіоналізм варто розглядати у взаємодії всіх вказаних аспектів. Це відноситься як до вивчення розвитку і становлення професіоналізму, так і до його змін і деформацій в епоху постіндустріального суспільства.

Крім того, аналіз професіоналізму як комплексного явища в соціальному просторі, передбачає не тільки з'ясування його сутності як наукової категорії, але виявлення основних проявів цього феномену як процесу, як стану особистості, як чинника ефективності трудової діяльності. Якщо професіоналізм розглядати як інтегральне сполучення, то можна сформулювати сукупність сталих властивостей людини-професіонала, що забезпечують необхідний якісно-кількісний рівень професійної діяльності, характерний для даного професіонала.

Одночасно з розглядом феномену професіоналізму в соціальному просторі слід розглядати його і в часі, для чого формується уявлення про професіоналізм, як процес, що має початок, розвиток, зростання, спад та закінчення. Зокрема, Дружиловим С.А. стадії професіоналізму сформульовано наступним чином:

- «стадія допрофесіоналізму, коли людина вже працює, але не володіє повним набором якостей справжнього професіонала;
- стадія безпосередньо професіоналізму, коли людина стає професіоналом, демонструє високі результати своєї діяльності;
- стадія суперпрофесіоналізму або майстерності, що характеризується наближенням до вершини професійних досягнень;
- стадія «післяпрофесіоналізму», коли людина може стати «професіоналом в минулому», «екс-професіоналом», а може стати радником, вчителем, наставником для інших спеціалістів» [24].

В залежності від різноманітності потреб конкретної людини і

суспільства в цілому формується ціла низка різноманітних видів діяльності. А з розвитком людства відбувається виокремлення схожих напрямків діяльності та формування на цій основі професіоналів, які цю діяльність постійно виконують як за покликанням, так і на замовлення. Як результат – виникає суспільний поділ праці, обумовлений зростанням людських потреб та необхідністю їх задоволення шляхом реалізації певного набору дій. Діяльність у суспільстві починає виступати як система, сукупність шляхів і способів задоволення індивідуальних і суспільних потреб та інтересів.

В працях П. Сорокіна знаходимо думку про важливість професійної стратифікації та вплив професії на розвиток особистості професіонала. Професійна діяльність в його розумінні близька до веберівського трактування та відображає «тривале заняття індивіда, яке дає йому засоби для існування» [25, с.141].

Серед вітчизняних вчених, що займаються дослідженням професійної діяльності, можна відзначити праці Погрібної В.Л., яка трактує її як систему взаємозалежних дій працівників, виконуючи які, вони отримують суспільно необхідні результати праці та «викликають мимовільний розвиток ненавмисних для людини і суспільства соціально-економічних наслідків» [26, с.173]. Мірою такої навмисної системи дій є рівень їх погодженості у складі трудового колективу і суспільному виробництві в цілому. Отже, розуміння сутності професійної діяльності базується на принципі того, що «працівник одночасно є і результатом, і умовою розвитку суспільного виробництва, суспільства і людства в цілому» [26, с. 141].

На нашу думку, виникнення професійної діяльності як соціального явища є наслідком не тільки суспільного поділу праці, але і результатом соціального розвитку особистості, формування у неї особистого творчого підходу до задоволення суспільних потреб.

Отже, будь-яка професійна діяльність носить, з одного боку, суспільний характер, який проявляється у формуванні суспільного поділу праці та необхідності перекладання окремих видів діяльності на

професіоналів, а з іншого – соціально-індивідуальний – шляхом втілення в результати діяльності особистісних, в тому числі інтелектуальних, якостей суб'єкта даної діяльності.

Індикатором професійної діяльності прийнято вважати професіоналізм індивідів, якими вона реалізується. Погоджуємося з думкою Лапшиної В.Л., що професіоналізм як «складне, багатоаспектне явище, яке припускає посилення соціальної активності особистості і збільшення ступеня її відповідальності як за власну долю, так і за підвищення ефективності соціально-економічних і політичних процесів у суспільстві в цілому» [27] сьогодні стає однією з найважливіших рушійних сил соціальної динаміки.

Повертаючись до праць Г.В. Суходольського, згадаємо його поділ діяльності на непрофесійну та професійну. Якщо перша, за його твердженням, не потребує спеціальних умінь і навичок, то друга – професійна діяльність – виділяється як особливий вид операторської діяльності, яка потребує спеціального технічного оснащення для дистанційного контролю та управління предметом, засобами та процесом праці [6]. Отже, професійна діяльність розглядається науковцями не лише як суспільне явище, але і як певний процес (в даному випадку – трудовий), що характеризується часовим, поетапним, операційним, продуктивним та просторовим масштабом охоплення.

Інтерпретація професійної діяльності в контексті трудового процесу пов'язана з фактом мотивації, про що в свій час було наголошено О.М. Леонтьєвим. На його думку, професійна діяльність здійснюється за допомогою складових дій та пов'язана з усвідомленням людиною кінцевого результату такої діяльності. Кожна діяльність має свою мету, тому поняття «мотив» співвідноситься з поняттям «діяльність», а поняття «ціль» - з поняттям «дія» [28, с.102-103].

Характерною рисою професійної діяльності з позиції соціально-трудового підходу можна вважати наявність факту праці, характер якої визначає взаємовідносини професіонала з іншими суб'єктами суспільного

виробництва. Специфіка економічного розвитку суспільства вимагає врахування впливу основних економічних законів на зміст і характер праці. Йдеться, зокрема, про закони попиту і пропозиції на ринку робочої сили, а також про наявність мотиваційних чинників до професійної діяльності [29, с.23]. При цьому суспільний аспект проявляється в соціальному пристосуванні індивіда до середовища своєї професійної діяльності: пошук місця роботи, співбесіда, адаптація в трудовому колективі, реакція в конфліктних ситуаціях тощо, а економічний – в матеріально-речовому втіленні результатів праці: виробництво конкретних товарів, робіт, послуг для конкретного споживача на основі взаємодії попиту і пропозиції.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, сутність професійної діяльності полягає у тому, що вона є детермінантою і складовою соціально-економічного процесу розвитку суспільства, але особливістю людини, як суб'єкта трудової діяльності, як фахівця.

Соціальна складова професійної діяльності (професійна соціалізація особистості в суспільстві) пов'язана з формуванням професійних знань, умінь, навичок, засвоєння норм професійної етики, становлення особистості, як суб'єкта професійної діяльності.

Психологічна складова (професійний розвиток, свідомо активність індивіда) визначає становлення в індивіда професійної самосвідомості, розвиток особистісних психологічних якостей працівника, які забезпечують ефективне виконання ним своєї професійної діяльності.

Економічна складова професійної діяльності дозволяє раціонально поєднувати фактори виробництва шляхом матеріально-речового втілення конкретних результатів праці і отримання винагороди.

Суспільна професійна складова, до якої входять і соціально-психологічні і соціально-економічні, характеризується фактом задоволення людей в процесі професійної діяльності суспільних потреб та інтересів.

Отримані людиною знання, вміння, навички, які лягають в основу професіоналізму, слугують також факторами її соціалізації,

комунікативності, спілкування з оточуючим середовищем. Якщо вказані процеси відбуваються з деякими проблемами (особливо це часто спостерігається в закладах корекційного навчання), суб'єкти професійної діяльності можуть не відчувати стовідсоткового задоволення від своєї праці.

У зв'язку з цим сьогодні актуальним є подальше дослідження і з'ясування чинників, які впливають на підвищення професіоналізму фахівців, особливо педагогічних спеціальностей, які навчають і виховують майбутніх суб'єктів професійної діяльності.

Список літератури

1. Деятельность: Философский словарь. Энциклопедии и словари. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://enc-dic.com/philosophy/Dejatelnost-3090.html>
2. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности (статья впервые опубликована в 1922 г.) // Вопросы психологии. – 1986. – №4. – С.101-108.
3. Рубинштейн С. Проблемы психологии в трудах Карла Маркса [Электронный ресурс] / С. Рубинштейн // Советская психотехника. – 1934. – т.VII. – №1. – Режим доступа: http://scepstis.net/library/id_2041.html
4. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Издательство «Питер». – 2000. – 712с.
5. Леонтьев А.Н. Психологические основы развития ребенка и обучения. – М.: Смысл. – 2009. – 426с.
6. Горюнова Л.Н. Теоретические представления Г.В. Суходольского о психологическом описании деятельности [Электронный ресурс] / Л.Н. Горюнова // Психея+Клио. Электронный журнал по истории психологии. – 2010. – Том 2. Выпуск №2. – Режим доступа: <http://psyhistory.ru/index.php?YRI=2010&NMI=0>
7. Каган. М.С. Человеческая деятельность (опыт системного анализа) / М.С. Каган. – М.: Политиздат. – 1974. – 328с.
8. Винославська О.В. Психологія: Навч. посіб. / під ред. О.В. Винославської. – Київ: Фірма ІНКОС. – 2009. – 390с.
9. Гуревич Р.С. Теорія і практика навчання в професійно-технічних закладах: монографія / Р.С. Гуревич. – Вінниця: ТОВ «Планер». – 2009. – 410с.
10. Дьяченко М.И. Психология высшей школы (особенности деятельности студентов и преподавателей вуза) / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск: БГУ. – 1978. – 320с.
11. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т. 23. – 907с.
12. Стюарт Т. Интеллектуальный капитал. Новый источник богатства организации // Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология / Под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Academia, 1999. – 390с.
13. Вебер М. Социология религии / М. Вебер // Избранное. Образ общества: пер. с нем. – М.: Юрист. – 1994. – 308с.
14. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Ленинград: ЛГУ. – 1969. – 339с.
15. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред.: Бусел В.А.]. – К.; Ірпінь: Перун. – 2002. – 1440с.

16. Марков А.С. Формирование профессионализма как качества личности специалиста : Дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 : Москва, 2002 – 182 с.
17. Ковшова Ю.Н. Проблемы педагогического профессионализма в условиях дистанционного образования / Ю.Н. Ковшова, Л.В. Полюдова, А.Н. Якуткин // Материалы международной научно-практ. конф. – Новосибирск: НГПУ, 2005 - С. 266-277.
18. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. – К. : Вища школа, 1982. – 214 с.
19. Буткевич В.В. Личность учителя как предмет научного познания. - Минск: Бел.гос. пед. ун-т им. М.Танка, 2000. - 172 с.
20. Самойлова Н.И. Педагогические условия формирования информационной компетенции у будущих инженеров: Дис. ... канд. пед. наук. – Казань, 2007. – 175 с.
21. Нелюбов С.А. Субъективность и профессионализм руководителя образовательного учреждения как условия успешности его управленческой деятельности / Нелюбов С.А. // Материалы Международной научно-практ. конф. 2006. – Новосибирск: «Твердый знак», С.404.
22. Рогов Е.И. Основы вузовской педагогики: учеб. пособ. для студ. ун-та. – Л. : ЛГУ, 1972. – 311 с.
23. Кузьмина Н.В. Проблемы профессиональной подготовки специалистов в вузах. – Л., 1970. – С. 47–61.
24. Дружилов С.А. Обобщенный (интегральный) подход к обеспечению становления профессионализма человека [Электронный ресурс]/ С.А. Дружилов // Электронное периодическое издание "Психологические исследования". – 2012. – №1(21).– Режим доступа: <http://www.psystudy.ru/index.php/num/2012n1-21/621-druzhilov21.html>
25. Сорокин П.А. Система социологии. В 2 т. / П.А. Сорокин. – (Т. 2. Социальная аналитика. Учение о строении сложных социальных агрегатов). – М., 1993. – 183 с.
26. Погрібна В.Л. Соціологія професіоналізму як галузь соціології: онтологічні, епістемологічні, практичні аспекти (на прикладі діяльності органів внутрішніх справ України): дисертація на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук / В.Л. Погрібна – Харківський національний університет внутрішніх справ. – 2009. – 421с.
27. Лапшина В.Л. Професіоналізація: сутність та структура поняття [Электронный ресурс]/ В.Л. Лапшина // Український соціум:науковий журнал. – 2005. – №2-3. – С.54-58. – Режим доступа:http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/usoc/2005_2-3/54-58.pdf
28. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. - М.: 1975. - 176с.
29. Лобанова А. Мотивация труда в социальных организациях промышленных предприятий (на примере шахт Криворожья в Украине и Силезкого Воеводства в Польше). / А. Лобанова, Я. Руг, Є. Славина – Монографія. – Кривой Рог - Забже: Изд-во Дионис (ФЛ-П Чернявский Д.А.), 2012. – 331с.